

1983–2000: 'הבוץ הלבנוני', מבצעי האש ושינויים אצל האויב

אחרי מלחמת לבנון הראשונה

ממלחמת לבנון הראשונה ובמשך 18 שנים שהו כוחות צה"ל בשטח לבנון וניהלו עימות ארוך, הנמשך עד ימינו אלה, בעיקר עם ארגון חזבאללה. בעקבות מלחמת לבנון הראשונה יצאה הנהגת אש"ף מלבנון, ורוב אנשי הארגון יצאו לתוניסיה או התפזרו ברחבי המדינה. המלחמה גם פגעה לזמן מה בהגמוניה הסורית בלבנון, אבל היא לא הצליחה להחזיר ללבנון את השלטון המרכזי שהתפרק בשנים 1975–1976, עם תחילת מלחמת האזרחים. את הוואקום שנוצר ואת ההתפתחויות שחלו בעדה השיעית בלבנון ניצלה איראן כדי לייצא את המהפכה האסלאמית ולהקים את ארגון חזבאללה. הארגון הוקם בשנת 1982 ובשלהי שנת 1983 פרץ אל מרכז הזירה בלבנון בשורה של פיגועים; בעקבותיהם יצאו באביב 1984 הכוחות הזרים מלבנון, ומאוחר יותר, בקיץ 1985, גם נסוגה ישראל לרצועת הביטחון.

בשנות ה־80 עוד נאבק חזבאללה בארגון שיעי אחר בלבנון, ארגון 'אמל', ואולם שילוב של אינטרסים איראניים וסוריים הוביל לכך שמאז תחילת שנות ה־90 חזבאללה הוא הגורם הדומיננטי ביותר בלבנון הפועל נגד ישראל. ישראל נסוגה לגבול הבינלאומי בשנת 1985, אך הותירה בידה רצועת ביטחון בדרום לבנון. חזבאללה פעל נגד הכוחות ברצועת הביטחון עד לנסיגת צה"ל מלבנון בשנת 2000.

לעימות ארוך השנים בין ישראל לחזבאללה היה תפקיד מרכזי בשינוי שהתחולל במקומו של הכוח האווירי בתפיסת המלחמה של ישראל. בשנים אלו ככל שהתארכה השהייה של כוחות היבשה של צה"ל בלבנון והתברר מחירה, החלה להתגבש בציבור הישראלי תחושת 'הבוץ הלבנוני'. ראשיתה בדיון הציבורי הסוער על מלחמת לבנון הראשונה עצמה, והמשכה בהכרה כי השהות בלבנון גובה מחירים בלתי סבירים. 'אסון צור הראשון' בנובמבר 1982 (75 הרוגים) ו'אסון צור השני' בנובמבר 1983 (28 הרוגים) המחישו מחירים אלו כבר סמוך לסיומם הרשמי של הקרבות. הנסיגה לרצועת הביטחון בשנת 1985 הייתה התגובה הפוליטית לתחושה זו. מבצע 'כחול וחום', שבוצע בדצמבר 1988 נגד מפקדת ארגון המחבלים של אחמד ג'בריל בנועיימה (20 ק"מ מביירות), נחשב לכישלון ולביטוי של ליקויים יסודיים בכוחות היבשה של צה"ל. אחריו התקשה צה"ל לערוך בלבנון מבצעים קרקעיים בהיקף כוחות נרחב.

לעומת תחושת 'הבוץ הלבנוני' שעוררה פעולתם של כוחות היבשה, התחושה כלפי חיל האוויר הייתה כי הוא חיל יעיל שהפיק את לקחי מלחמת יום הכיפורים וישם אותם. לזכותו עמדה כבר שורה של מבצעים מוצלחים: תקיפת הכור בעיראק בשנת 1981; תקיפת סוללות הטק"א הסוריות ב־9 ביוני 1982, וההישג המרשים של הפלת עשרות מטוסים סוריים בימיה הראשונים של מלחמת לבנון הראשונה; תקיפת מפקדות אש"ף בתוניסיה בשנת 1985; ואפילו החילוץ האווירי המרשים (על מגלשים של מסוקי תקיפה) של ארבעת החיילים שנותרו בשטח לבנון אחרי מבצע 'כחול וחום'. כל אלו יצרו את התחושה כי הלחימה באוויר היא לחימה מסוג אחר — מדויקת יותר, בטוחה יותר, מוצלחת יותר. בתחושה זו יש לראות את אחד ממקורותיו של התהליך שהוביל בסופו של דבר לשינוי בתפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל.

תקיפת מפקדות אש"ף בתוניסיה בבוקר ה־1 באוקטובר 1985 (מבצע 'רגל עץ') היא דוגמה לאופן שבו מתחברות יכולות מבצעיות עם צורך אסטרטגי. התקיפה בתוניסיה הייתה תגובה על סדרת פיגועים שהוצאו

לפועל בחודשים שקדמו לה, ובעיקר על אירוע שהתרחש ימים אחדים קודם, ביום הכיפורים של אותה שנה. מחבלים השתלטו על יכטה שעגנה בנמל לרנקה שבקפריסין והרגו שלושה ישראלים שהיו עליה. 'כוח 17' של אש"ף נטל אחריות על הפעולה, ובישראל רצו להמחיש לארגון, כשלוש שנים לאחר יציאת מפקדויותו מלבנון, שגם במקומן החדש בתוניסיה מפקדויותו פגיעות ולא חסינות. טווח הטיסה היה כ־2,000 ק"מ, ולפי פרסומים גלויים הייתה זו התקיפה לטווח הארוך ביותר שביצע חיל האוויר עד היום. בתקיפה השתתפו שתי רביעיות של מטוסי F-15, והם נדרשו לשני תדלוקים אוויריים ממטוסי בואינג 707. היא לא גרמה נזק רב, אך הדגימה את 'הזרוע הארוכה' של ישראל ואת נכונותה להפעיל אותה (שלוש שנים אחר כך, באפריל 1988, חוסל בתוניסיה אבו ג'האד, ראש הזרוע הצבאית של פת"ח, במבצע קרקעי משותף של יחידות מיוחדות). לקראת סוף 1985 כמעט שהתחולל משבר טילים נוסף עם סוריה בלבנון. ב־19 בנובמבר הפילו טייסי F-15 שליוו גיחת צילום בלבנון, זוג מטוסי MIG-23 שפטרלו בשטח סוריה, באזור פטרול מעל לכביש דמשק–חומס. נסיבותיה של הפלת המטוסים לא התבררו די הצורך, ונראה שהיא נבעה מפרשנות ישראלית מוטעית כי מדובר בכוננות סוריות התקפיות. הסורים ראו בהפלה תוקפנות נעדרת הקשר והתלבטו כיצד נכון להגיב לנוכח הירידה באמון של ההנהגה ושל הצבא בסוריה ביכולותיהם של חיל האוויר ושל ההגנה האווירית הסוריים. לבסוף למרות הסיכון עבורם, בחרו הסורים להקים מחדש מצידו הסורי של קו הגבול עם לבנון מערך מצומצם יחסית של סוללות טק"א נייחות (SA-2 ו-SA-3), ולהכניס ללבנון מארבים של סוללות טק"א ניידות (SA-6 ו-SA-8) (אבירן, 1986, עמ' 233). חיל האוויר התארגן לתקיפת הסוללות בלבנון, אך מסיבות שונות התעכבה התקיפה, ובינתיים החזירו הסורים את המארבים לשטח סוריה (אך השאירו את הסוללות הנייחות על קו הגבול). בדיעבד התברר כי הייתה זו ההפלה האחרונה של מטוסים סוריים עד לשנים האחרונות ממש (ב־23 בספטמבר 2014 הפילה סוללת טילי פטריוט מטוס 'סוחוי 24' שחצה את הגבול ברמת הגולן מסוריה לישראל).

כשנה אחר כך נקלע חיל האוויר לאחת מן הפרשיות הכאובות המלוות אותו עד היום. ב־16 באוקטובר 1986, במהלך תקיפה שגרתית של מטוסי פנטום באזור צידון בלבנון, נפגע אחד מן המטוסים, כנראה בשל יעף תקיפה שגוי שגרם לפיצוץ חימוש בקרבת המטוס. שני אנשי הצוות נטשו. את הטייס חילץ מסוק קוברה זמן קצר לאחר הנטישה, אך הנווט רון ארד נפל בשבי ארגון 'אמל' השיעי ומאוחר יותר הועבר כנראה לידי חזבאללה ואולי גם לידי איראן. בשנים הראשונות התנהל משא ומתן לשחרורו, אך עקבותיו נעלמו אחר כך, ויש גרסאות אחדות לסברה על מה שעלה בגורלו.

משבר התמרון

בשנים שאחרי מלחמת לבנון הראשונה כבר החלו להתנהל במקומות שונים דיונים על הרלוונטיות של תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל. בסוף שנות ה־70 ובתחילת שנות ה־80, עוד לפני המלחמה, היו כבר מי שערערו על מקומו המרכזי של הטנק בתפיסת ההפעלה המקורית, בשל התגברות האיומים על יכולתו לפעול ביעילות בשדה הקרב העתידי ובשל האפשרות שאת חלק מתפקידיו המסורתיים ימלאו מסוקי התקיפה והחימוש המדויק (על הוויכוח ראו הכט, 1981; טל, 1981; עמיאל, 1978; עמירב, 1981; רוגל, 1981; רס"ן

ניצן, 1980, 1981). אבל הדיונים הללו לא שינו את תפיסת ההפעלה או את צורת התמרון שעוצבה לאחר מלחמת יום הכיפורים.

במלחמת לבנון הראשונה יושמה צורת התמרון המסורתית בשטח הררי, והוא הקשה על מימושה. המהלך המתמך המשווין של צה"ל פעל נגד הסורים בגזרה המזרחית בלבנון ונתקל במערכי הגנה, בהם טנקים, נגמ"שים וכוחות נוספים, שנערכו בעמדות ממוגנות והסתייעו במכשולים טבעיים ומלאכותיים, לרבות מיקוש. במערכים אלו שולבו גם אמצעי נ"ט אישיים, מסוקי נ"ט וכוחות קומנדו (ברכוכבא, 1982). המערכים האלה היו גרסה מצומצמת של מערכי ההגנה שנבנו ברמת הגולן לאחר מלחמת יום הכיפורים, והם שיקפו את הקושי ההולך וגובר לממש מהלכי תמרון נגד האויב הסורי, האויב העיקרי שנגדו נבנה צה"ל באותן שנים. בהקשר הזה הבהירה המלחמה את התגברות האיומים על המהלך המתמך המשווין.

מלחמת לבנון הראשונה מסמנת במידה רבה את המשבר בתפיסת ההפעלה המקורית. בשנות ה-80 התנהל כבר דיון פומבי, סוער וקולני, בשאלה אם צה"ל צריך לשנות תפיסה זו. הרקע לדיון היה ככל הנראה מגוון והוא כלל הן התפתחויות טכנולוגיות והן הדים שהגיעו לישראל על דיון בבניין כוח ובתפיסות לחימה שנערך באותה עת בארצות הברית ונגע לאופן שבו פירשו שם את לקחי מלחמת יום הכיפורים (ראו למשל הוכבאום, 1986; יואיש, 1983; סטארי, 1983). אין ספק שגם הנסיגה מסיני, שהושלמה בתקופת זמן זו, המחישת את הצורך להיערך מבחינה תפיסתית למצב החדש ולהסדר הפירוז הנרחב. עם זאת, הדיון הזה התעורר סמוך למלחמת לבנון הראשונה, ולפיכך נראה כי אין לנתק אותו מאירועיה של מלחמה זו, מן הקשיים שהתגלו בה ובעיקר מן השינויים החברתיים, התרבותיים והפוליטיים שהעמיקו בעקבותיה.

שינויים אלו בלטו כבר בשנות ה-80 וקיבלו ביטוי במגוון תחומים. השינוי ביחסה של החברה לענייני צבא וביטחון, לרבות הגישה השלילית יותר למלחמה, למרכזיותה בחברה הישראלית ולמחירה, בלט למשל בסרטים של התקופה. הם התאפיינו בביקורת על הצבא ובערעור על האתוס של החברה הישראלית בתחום הצבאי והביטחוני: 'אוונטי פופולו' משנת 1986 ביטא שינוי יסודי בצורת ההסתכלות על האויב הערבי באמצעות הכרה באנושיותו וברגשותיו; 'שתי אצבעות מצידון' משנת 1986 תיאר את המבוכה של קצין צעיר לנוכח המורכבות הגדולה של הנוכחות בלבנון; ו'בלוז לחופש הגדול' משנת 1987 ייצג גישה אנטי-מיליטריסטית מובהקת (מונק וגרץ, 2015, עמ' 154–168). במובנים רבים אפשר לראות בסרטים אלו ובתחושות שהם ביטאו גם ניצנים של ערעור הקונצנזוס על תפיסת ההפעלה המקורית של הצבא, או לפחות על מקצועיותה של ההנהגה המדינית והצבאית ועל מקצועיותם של שיקוליה בקבלת ההחלטות בעניינים של צבא וביטחון (סימנים מוקדמים לשינוי היו כבר בסרט 'גבעת חלפון אינה עונה' משנת 1976).

במרכז של הדיון המקצועי יותר בתפיסת ההפעלה (שבחלק הפומבי שלו השתתפו חוקרים אזרחיים, קצינים במילואים ואף קצינים בשירות סדיר) עמדה השאלה אם נכון שצה"ל יאמץ תפיסת הפעלה מגנטית המבוססת על שחיקת כוחות האויב, במקום תפיסת ההפעלה ההתקפית המקורית שלו. היבט מסוים וחלקי של דיון זה השתקף בסערה הציבורית שנסבה על פרסום דוח ולד. עמנואל ולד כתב דוקטורט בניתוח מערכות, ובאמצע שנות ה-70 החל לעבוד עבור צה"ל. בהמשך התגייס לשירות קבע, הגיע לדרגת אל"ם ושימש בתפקיד יועץ מיוחד לסגן הרמטכ"ל. בשנת 1982 יצא ללימודים במכללה לביטחון לאומי והגיש עבודת מחקר ביקורתית על תפקודו של צה"ל במלחמת לבנון הראשונה ועל מבנהו הבזבזי והמנופח. עם סיום

הלימודים מונה ולד לראש מחלקת התכנון באגף התכנון. העבודה שהגיש במכללה לביטחון לאומי נהפכה, בהזמנת הרמטכ"ל משה לוי, למחקר עב כרס. הצמרת הביטחונית גנזה את המחקר, ובשל כך פרש ולד מן הצבא (יניב, 1994, עמ' 385–386). לאחר פרישתו פרסם ולד את המחקר בספר 'קללת הכלים השבורים: דו"ח ולד' וטען בו כי במשך השנים איבד צה"ל את כושרו ההתקפי, כי כושרו ההגנתי הולך ונחלש וכי עליו לעבור רפורמה מקיפה כדי שיוכל להתמודד עם האתגרים שיעמדו בפניו בעתיד. הביקורת של ולד הייתה בעיקר על כוחות היבשה, ובפרט על השתלטות של דוקטרינת 'הלם השריון' ושל תפיסת 'טוטליות הטנק' על החשיבה הצבאית הישראלית (ולד, 1987, עמ' 117). פרסום הספר עורר סערה ציבורית, אך נראה שלא הייתה לו השפעה של ממש על קבלת ההחלטות.

ביטוי נוסף לדיון זה היה ספר פורץ דרך שכתב ד"ר אריאל (אלי) לויטה (1988), ובו הוא קרא תיגר על תפיסת ההפעלה המקורית. לויטה גרס כי מקורה של הדבקות בתפיסה ההתקפית המקורית של הצבא היא "בשמרנות ארגונית ומחשבתית ובהעדפה של דוקטרינה התקפית, הטבועות עמוק באופיים של צבאות, ובכלל זה בצה"ל" (עמ' 8). הביקורת של לויטה על תפיסה זו נשענה על נימוקים מגוונים ובין השאר גם על מחירה הצפוי. אף שלויטה הכיר בכך שיש צורך "לאפשר, במידת הצורך, את ביצועה המיטבי של העתקת המלחמה לשטח האויב" (עמ' 91), קריאתו המרכזית הייתה לאמץ תפיסת הפעלה מגננתית יותר, המבוססת בין השאר על ההתפתחויות של כוח האש, ובפרט על החימוש המדויק. מסקנתו הייתה כי אימוץ דוקטרינה הגנתית-התקפית מאוזנת יותר יתרום לחיזוק כושר ההרתעה של ישראל, לשיפור יחסי השחיקה במלחמה, למיצוי אמצעי הלחימה החדשים וליצירת מרחב תמרון לדרג המדיני בסוגיית היציאה למלחמה ואופן ניהולה (עמ' 130).

לויטה זכה למענה רציני יותר משזכה לו ולד, והתייצבו כנגדו רוב אנשי הממסד הביטחוני (ראו למשל לויטה, 1989; תמרי, 1989). דמות מרכזית בעניין זה הייתה האלוף (מיל') ישראל טל — בעקבות סדרת הרצאות שנתן בסוף 1987 ובתחילת 1988 (עוד לפני פרסום ספרו של לויטה), הוא כתב מאמר וסיכם בו את גישתו שלפיה אין לוותר על תפיסת ההפעלה המקורית. טל גייס לצידו את לקחי מלחמת יום הכיפורים שלשיטתו המחישו "שתורת הביטחון נכונה, שאכן כאשר כוח המחץ אינו עומד לנו, עלול עצם הקיום להיות בסכנה, אפילו כאשר יש עומק אסטרטגי. התברר שהמגננה היא אסון ושהיא המותרות, שיכולים להרשות לעצמם הרבים ולא המעטים" (טל, 1988, עמ' 7). אף שהאלוף טל הוא כנראה מן הראשונים שזיהו את הבעייתיות של חלק ממרכיביה של תפיסת ההפעלה המקורית, הוא המשיך גם בשנים הבאות להוביל קו עקבי שתומך בתפיסה זו ובעיקר במהלך המתמך המשווין העומד במרכז. את הקו הזה הסביר החוקר אבנר יניב (1994, עמ' 295–300) באמצעות השימוש במושגים 'כורח ההכרעה' ו'כורח המתקפה'. לפי יניב (1994, עמ' 387–388) מכיוון שאי אפשר לוותר על רעיון ההכרעה הצבאית הברורה, אי אפשר גם לוותר על הגישה ההתקפית. לכן צידדו רוב אנשי הממסד הביטחוני בגישה כי יש להדגיש את בנייתו של צבא יבשה גדול ולהעדיף עדיפות ברורה את העוצבה הניידת והמשורינת, כי היא בלבד יכולה להיות נושאת המתקפה לעומק שטח האויב. במרכז של העוצבה המשורינת עמד לשיטתם הטנק, ושכלולו היה אמור לאפשר לו להתמודד עם האיומים המתגברים על יכולת הפעלתו בשדה הקרב.

אחרי השתלשלות עניינים מורכבת, לרבות סדרת דיונים בוועדת חוץ וביטחון של הכנסת, הגיעה המחלוקת לפתחו של שר הביטחון רבין. הוא הסכים כי מקומו של הטנק בירידה וכי הסתערות חזיתית של אלפי טנקים על מערכי ההגנה שבנו הסורים ברמת הגולן תהיה יקרה מאוד בחיי אדם. עם זאת, גם הוא לא נסוג לגמרי מן החיבור בין רעיון ההכרעה לתפיסה ההתקפית (יניב, 1994, עמ' 388–390), ולכן נמשכה גם בשנים הבאות ההצטיידות בטנקים לצד הסטת משאבים לרכש של חימוש מונחה מדויק.

האינתיפאדה הראשונה ומלחמת המפרץ הראשונה

במסד הביטחוני המשיך להתנהל הוויכוח על תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל, אך האינתיפאדה הפלסטינית ואחריה מלחמת המפרץ הראשונה שיקפו את הפער ההולך וגדל בין התפיסה הזאת ובין האתגרים הביטחוניים העדכניים של ישראל בעת ההיא. בשני האירועים הייתה השתתפות מוגבלת מאוד של חיל האוויר, אך הם השפיעו מאוד על החשיבה הביטחונית בישראל.

האינתיפאדה הראשונה הייתה ברובה התקוממות אלימה שהחלה ב־9 בדצמבר 1987, נחלשה במידה רבה לאחר מלחמת המפרץ ב־1991 והסתיימה רשמית עם חתימתם של הסכמי אוסלו בשנת 1993. האירועים שהחלו בעזה והתפשטו במהירות ליהודה ושומרון, הפתיעו את כל הגורמים בישראל ובעיקר את צה"ל, שלא היה ערוך לאתגר והתקשה להתארגן נגדו (פינקל, 2018, עמ' 30–38; שיף ויערי, 1990, עמ' 109).

מבחינה צבאית צרה וקונקרטי, האינתיפאדה עוררה שאלות מהותיות על הגדרת המצב ועל משמעויותיו: צה"ל הוטל לעימות הזה בלא הכנה מוקדמת ובלא כל מסגרת תפיסתית להתמודדות עם האירועים (שיף ויערי, 1990, עמ' 128–167); האינתיפאדה חייבה נוכחות הולכת וגוברת של כוחות בשטחי יהודה ושומרון וברצועת עזה ואת הקמתן של מפקדות חדשות; צה"ל החל לבצע יותר ויותר משימות שבמדינות אחרות מוטלות על המשטרה. מבחינה רחבה יותר, האינתיפאדה הפחיתה מאוד את הקשב של הצבא לסוג המלחמה שעד אז היה במרכז תשומת ליבו, וסימנה את ראשיתו של התהליך שיפגע מאוד כעבור כשני עשורים, במלחמת לבנון השנייה, בכשירות של כוחות היבשה לממש את המהלך המתמך.

ביטוי מובהק לעניין הזה היה הפגיעה ביכולת לשמור על מסגרות האימון המקובלות הן ביחידות הסדירות והן במערך המילואים. לחלקים רחבים בחברה הישראלית הבהירה האינתיפאדה את מגבלות הכוח הצבאי ואת הקשיים הכרוכים בכיבוש שטח ובשליטה ארוכת שנים על אוכלוסייה עוינת. אחרי כמעט מאה שנים שזלזלה בפלסטינים וראתה בהם יריב חלש ומפולג, ניצבה לפתע ישראל בפני נחישות, תעוזה, תושייה והקרבה (יניב, 1994, עמ' 373). להנהגה הצבאית והפוליטית הדגישה האינתיפאדה גם את הבעיות הכרוכות בהפעלת כוח בהיקף נרחב למשימות השנויות במחלוקת פוליטית.

בעקבות פלישת סדאם חוסיין, שליט עיראק, לכוויית באוגוסט 1990 פרצה בינואר 1991 מלחמת המפרץ הראשונה. מלחמה זו רלוונטית לענייננו בשלושה היבטים. ראשית, היא מסמנת את תחילתו של עידן חדש באופן הפעלת הכוח הצבאי האמריקני – מערכה אווירית רחבת היקף ומבוססת טכנולוגיה המקדימה מערכה קרקעית מצומצמת באבדותיה. אין ספק כי אופן הפעלה זה השפיע כעבור זמן גם על החשיבה הצבאית הישראלית (א"א כהן, 2001; קיני וכהן, 2001). שנית, היא המחישה את איום הטק"ק וסימנה את סיום עידן 'השמיים הנקיים' ארוך השנים, שבאה בו לידי ביטוי עליונותו האווירית של חיל האוויר הישראלי. כישלוננו של

הכוח האווירי האמריקני בציוד משגרי הטק"ק סימן את מורכבותו של האתגר המקצועי הכרוך בהתמודדות ההתקפית עם משגרי טק"ק ניידים, וכישלון של מערכות ההגנה האקטיבית סימן כי גם בתחום ההגנה אין פתרון לבעיה. המלחמה המחשה אפוא הן את האיום הישיר על ישראל ממדינות שאין לה עימן גבול משותף ושעד אז יכלו להשתתף במלחמה נגדה רק באמצעות משלוח של כוחות וציוד למדינות המעגל הראשון, והן את היכולת הכללית יותר לפגוע בעורף הישראלי בלא שיש לישראל מענה הולם ליכולת זו (פדחצור, 1993). ושלישית, בהקשר רחב יותר שרבים העדיפו להדחיקו – במלחמת המפרץ הראשונה הוטלו הגבלות, חיצוניות ופנימיות, על הפעלת הכוח הצבאי של ישראל. לראשונה, על אף שהותקפה במשך תקופה ארוכה יחסית, לרבות פגיעה בעריה המרכזיות, העדיפה ישראל לא להפעיל את הכוח הצבאי שלה.

להעדפה זו היו סיבות רבות, ובהן גם ההבנה כי לישראל אין תשובה טובה לאתגר שהוצב בפניה (על תהליך קבלת ההחלטות בישראל בעניין התגובה לירי הטילים מעיראק במהלך המלחמה ראו ארנס, 2018; גולן, 2020; דרורי, 2016; נבו, 2016; שמיר, 2015). ראש הממשלה יצחק שמיר (2015, עמ' 270) תיאר שלוש חלופות שעמדו לבחינה: הפעלת הכוח האווירי הישראלי לאיתור משגרי הטילים במערב עיראק ולתקיפתם (חיל האוויר אכן נערך לתקיפה כזאת ועמד בכוננות להפעלתה); הימנעות מהפעלת הכוח הצבאי של ישראל והסתמכות על הפעילות האמריקנית; ופעולה משותפת של הכוחות האוויריים של ישראל ושל ארצות הברית, על פי חלוקה למרחבים ולזמנים. לפי שמיר האמריקנים חששו לשרידות הקואליציה הבינלאומית שהקימו, ולכן התנגדו נחרצות לחלופות הראשונה והשלישית והציעו (ומימשו) במקומן שיתוף פעולה מודיעיני ושקיפות מבצעית. לצורך זה היו האמריקנים מוכנים להציב בישראל נציגות צבאית שדרכה יוכל היה הצד הישראלי להעביר דרישות לתקיפת מטרות בעיראק.

במהלך המלחמה דחף שר הביטחון משה ארנס לפעולה צבאית נגד עיראק באמצעות כוחות אוויריים (מטוסים ומסוקי תקיפה) וכוחות קרקעיים מוטסים (ארנס, 2018). אבל לפעולה בעיראק התנגדו הרמטכ"ל דן שומרון וכמוהו גם סגנו האלוף אהוד ברק וראש אמ"ן האלוף אמנון ליפקין־שחק. הם ואחרים הזהירו מפני פגיעה בקואליציה הבינלאומית, משום שהיא נשענה בין השאר על תמיכת המדינות הערביות. יתרה מזו, נראה כי בפיקוד הבכיר של צה"ל הטילו ספק ביכולתו של הצבא להשיג מודיעין עדכני ונקודתי, כמו גם ביכולתו הלוגיסטית והמבצעית באותה עת לתמוך, לשלוט ולהפעיל כוחות קרקעיים ואוויריים גדולים יחסית במרחק רב מישראל ולאורך זמן.

לאחר התלבטויות שנמשכו רוב ימי המלחמה, החליטה הממשלה בראשות יצחק שמיר לא להפעיל את הכוח הצבאי של ישראל, ו'מדיניות האיפוק' נשמרה עד תום המלחמה. בעקבות ההחלטה לא לתקוף את עיראק הפעילה ישראל במלחמה בעיקר מערכות הגנה אווירית, והן נכשלו לחלוטין. סוללות טק"א מדגם 'פטריוט' ('יהלום') הגיעו לחיל האוויר עוד לפני מלחמת המפרץ הראשונה, וקליטתן בחיל האוויר הואצה לקראת המלחמה. ארצות הברית פרסה בישראל סוללות פטריוט נוספות, וגם הולנד שלחה סוללה כדי לסייע בהגנת ישראל. המערכות הופעלו במלחמה נגד טילי 'אל חוסיין' ששיגרה עיראק, אך לא הצליחו ליירט אותם. יתרה מזו, חלקים של טילי הפטריוט שפגעו בקרקע גרמו לנזק נוסף על הנזק שגרמו הטילים העיראקיים. הצלחה גדולה יותר הייתה למערכת ההתרעה המוקדמת על שיגורים, מבוססת לוויינים, שהעמידו האמריקנים לרשות ישראל.

המלחמה המחישת אפוא כי תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל, שהייתה רלוונטית למציאות שאפיינה את הסביבה האסטרטגית של ישראל בעשורים הראשונים להקמתה, רלוונטית פחות להתמודדות עם חלק מן האיומים החדשים ועם אתגרי התקופה המאוחרת יותר. לקחי המלחמה חשפו בבירור את הצורך להיערך – תפיסתית, ארגונית ומבחינת אמצעי הלחימה – לעימותים מסוג אחר, שונים מהותית מן העימותים שעיצבו את תפיסת ההפעלה המקורית. הקמת פיקוד העורף וההשקעות במערכת יירוט הטילים 'חץ' (שנקלטה בחיל האוויר בשנת 2001) שיקפו את מקומה ההולך וגובר של המגננה בתפיסה הישראלית.

מערכת ה'חץ'

מערכת ה'חץ' ותהליך קבלת ההחלטות בעניינה הם נקודת מפנה חשובה בהתייחסותה של ישראל למערכות הגנה בכלל ולהגנה האקטיבית בתחום האווירי בפרט. ראשיתה בהחלטת שר הביטחון יצחק רבין בשנת 1986 להיענות בחיוב לממשל האמריקני, שהזמין את ישראל להיות שותפה ליוזמת ההגנה האסטרטגית של הנשיא רייגן. בספרו על התפתחות ההגנה האקטיבית בישראל הסביר עוזי רובין (2019) כי החלטתו של רבין לא נבעה משיקולים ביטחוניים אלא משיקולים מדיניים. אבל ההחלטה הזאת התניעה סדרת מהלכים שבסופה פותחה מערכת ההגנה האקטיבית הראשונה של ישראל (ראו גם עילם, 2009, עמ' 405–418).

את רוב הפרויקט מימנה ארצות הברית, ולפחות בתחילת הדרך הייתה הנדיבות האמריקנית קשורה גם למאבקו של הממשל האמריקני נגד פרויקט הליביא (ראו פרק 3). ניסוי ההדגמה הראשון של טיל היירוט של מערכת חץ נעשה בתחילת אוגוסט 1990, ימים ספורים לאחר פלישת סדאם חוסיין לכווית. בכירי צה"ל, לרבות בכירי חיל האוויר, התנגדו לפרויקט בין השאר כיוון שהפחיתו מחומרתו של איום הטילים בעלי ראש קרבי קונוונציונלי, העריכו שאפשר להתמודד עימו באמצעים התקפיים וחששו מהסטת תקציבים מפרויקטים אחרים שנתפסו חשובים יותר. התנגדות כזו למערכות הגנה אווירית אפיינה כזכור גם את תהליך קבלת ההחלטות בעניין סוללות ההוק בשנות ה־60 (ראו פרק 3).

בתום מלחמת המפרץ לא היו עוד חילוקי דעות במערכת הביטחון על חומרת האיום, והכול הכירו בכך שטילי קרקע־קרקע הם איום חמור גם אם הם נושאים ראשי נפץ רגילים ואינם נשק להשמדה המונית. עם זאת, הוויכוח על המענה הנכון המשיך ללוות את המערכת הביטחונית הישראלית וחשף הבדלי גישות עמוקים בין אנשי משרד הביטחון לבכירי המטכ"ל ולבכירי חיל האוויר. כישלון של ניסוי החץ באוגוסט 1990 וכישלונות נוספים במארס ובאוקטובר 1991 הבהירו כי האתגר הטכנולוגי גדול מכפי שהוערך בתחילה, העצימו את הוויכוח על המענה הנכון והעכירו גם את היחסים עם האמריקנים. אנשי הצבא, ובראשם הפיקוד הבכיר של חיל האוויר, המשיכו לחשוב כי הדרך הנכונה להתמודד עם האיום היא התקפית – הן בפעולה נגד המשגרים והן בממד ההרתעתי נגד מקבלי ההחלטות של האויב. ואולם למרות התנגדות בכירי הצבא, אישר ראש הממשלה ושר הביטחון יצחק רבין תקציב עבור הפרויקט ואפשר למנהלת 'חומה' במשרד הביטחון להמשיך בפיתוחו. האמריקנים המשיכו לתמוך בפרויקט גם משום שבשנים אלו פרחו יחסי ישראל וארצות הברית בעקבות החתימה על הסכם אוסלו והמשא ומתן עם הסורים.

בשנים 1993–1994 נעשו ניסויים נוספים; הצלחתם הייתה חלקית, והם הובילו לפיתוחה של מערכת 'חץ 2', גם היא במימון אמריקני. באוגוסט 1996 הצליח טיל 'חץ 2' ליירט ולהשמיד טיל מטרה בליסטי. בינתיים

פותחה גם מערכת המכ"ם 'אורן ירוק', ובשנת 1998 התחילו ניסויים במערכת הנשק השלמה (טיל, מכ"ם ומערכת שליטה ובקרה). התמיכה האמריקנית הגדולה הפחיתה גם את ההתנגדות של בכירי הצבא. עוזי רובין (2019) כתב כי לאחר שהושגה ההסכמה של הרמטכ"ל ושל מפקד חיל האוויר לפרויקט החץ, עשתה המשמעת הצבאית את שלה ופסקה ההתנגדות, גם בדרגי הביניים בחיל האוויר. בשנת 1997 הוקמה בחיל האוויר יחידת 'חרב מגן' לקליטה ולהפעלה של מערכת החץ. בנובמבר 1998 נמסר ליחידה הטיל המבצעי הראשון, ובדצמבר 2000 הוכרזה הכשירות המבצעית של מערכת הנשק כולה.

בשנת 2003 הוענק פרס ביטחון ישראל למפתחי מערכת החץ. כמה שנים אחר כך נקלטה בחיל האוויר גם מערכת 'חץ 3', שנועדה להתמודד עם איום הטילים מאיראן. פיתוחה וקליטתה לא לוו באותם עימותים שאפיינו את הגרסאות הראשונות של המערכת. בתחילת העשור הבא כבר המחישה ההצטיידות במערכת 'כיפת ברזל' את השינוי העמוק ביחסו של חיל האוויר להגנה האקטיבית ואת היותה מרכיב מרכזי בעוצמה הצבאית של ישראל.

מבצעי האש בשנות ה־90

הדיון הפומבי על תפיסת ההפעלה, שהחל בשנות ה־80, נמשך גם בתחילת שנות ה־90 ונגע אז במפורש בשאלת היחס בין כוח האש למהלך המתממן של כוחות היבשה. ביטוי פומבי לדיון הזה נתן אלוף פיקוד הצפון יוסי פלד (1993) במאמר שכתב ועסק בו בשאלה "האם באמצעות אש מדויקת בקרב סטאטי, נגרום לאויב אבדות כה גדולות, שנצליח להביא לסיום המלחמה" (עמ' 5). מסקנתו הייתה שאת הכרעת המלחמה אי אפשר להשיג באמצעות האש. הוא לא פסל את האפשרות התאורטית להשיג הכרעה צבאית בדרך זו, אך הסביר כי היא אינה תואמת את התנאים הייחודיים של ישראל חסרת העומק האסטרטגי, ובעיקר את הצורך של ישראל לסיים את המלחמה במהירות. על כן, הסביר האלוף פלד, אין לשנות את תפיסת ההפעלה המקורית, אף שיש להתאימה לנסיבות החדשות ובעיקר לאיומים הגוברים על המהלך המתממן של כוחות היבשה. הדיון הפומבי על תפיסת ההפעלה פסק בשנות ה־90 המאוחרות, ובדיעבד נראה כי לא הוכרע גם בתוך הצבא. צה"ל המשיך לפתח, לפחות עד לסוף שנות ה־90, הן את כוח האש שלו והן יכולתו לבצע את המהלך המתממן של כוחות היבשה. עם זאת, המשיכו מקבלי ההחלטות בישראל, הן בדרג המדיני והן בדרג הצבאי הבכיר, לגלות העדפה ברורה להפעלת כוח האש.

מפקד חיל האוויר אביוה בן־נון העביר בינואר 1992 את התפקיד להרצל בודינגר, ובודינגר כיהן בתפקיד עד ליולי 1996. בתקופתו קיבל חיל האוויר מסוקי UH-60 ראשונים ('בלאק הוק', או 'נשוף' בעברית), נחתמה העסקה לרכישת מטוסי F-15I ונפתח לראשונה קורס הטיס של חיל האוויר לנשים. תקופתו של בודינגר מציינת במידה רבה את תחילת ההעדפה להפעלת הכוח האווירי גם בסוגי מבצעים שנשענו בעבר באופן מובהק על כוחות היבשה. העדפה זו באה לידי ביטוי במבצעי האש שנועדו להתמודד עם הרקטות (קטיושות) שירה חזבאללה על יישובי הצפון — 'דין וחשבון' ב־1993 ו'ענבי זעם' ב־1996.

כחודש לאחר כניסתו של בודינגר לתפקיד, ב־16 בפברואר 1992, תקפו מסוקי תקיפה מסוג אפאצ'י שיירת מכוניות שנסעו בהן מנהיג חזבאללה עבאס מוסווי ובני משפחתו בדרכם לאזכרה בעיירה ג'בשית בדרום לבנון. הריגתו של מוסווי לא החלישה את חזבאללה ובמבט לאחור אולי אף חיזקה אותו. כבר למחרת היום

נבחר חסן נסראללה למחליפו של מוסווי. נסראללה, מוכשר וכריזמטי, הנהיג את חזבאללה בשנים שלאחר מכן ביעילות ובנחישות לא פחותה מזו של מוסווי. להריגתו של מוסווי הייתה השפעה נוספת – מייד לאחר התקיפה החל חזבאללה לראשונה לשגר קטיושות בהיקף נרחב על האוכלוסייה בצפון ישראל (עד אז שוגרו הרקטות של הארגון בעיקר נגד כוחות צה"ל ברצועת הביטחון). אבל התגובה המשמעותית יותר התרחשה במרחק של אלפי קילומטרים מישראל. ב־17 במארס, ביום ה־30 למותו של מוסווי, התפוצצה מכונית תופת ליד שגרירות ישראל בבואנוס איירס שבארגנטינה (21 הרוגים ומאות פצועים). חזבאללה נטל על עצמו את האחריות לפיגוע וציין כי הוא היה נקמה על הריגת מוסווי.

התגובה הישראלית לשיגור הרקטות על האוכלוסייה האזרחית לימדה את חזבאללה על הרגישות הישראלית לעניין זה והייתה כנראה ציון דרך חשוב בלמידה של הארגון ובפיתוח מרכיב ההרתעה בתפיסתו. בריאיון שנתן לאל־ג'זירה תיאר נסראללה את הלקחים שהפיק הארגון:

הפעם הראשונה שבה הפננו את נשקנו נגד היישובים הישראליים הייתה ביום שבו נהרג המזכ"ל הקודם של ארגון חזבאללה עבאס מוסווי. המהלומה הראשונה שהנחתנו עליהם הייתה מכאיבה מאוד משום שהיא הייתה בגדר הפתעה לישראלים. אנו מצידנו גילינו לאחר שיגור הקטיושות על היישובים כי האויב הפסיק את ההתקפה עלינו, ומאותו יום הבנו את הלקח שהיה טמון באירוע זה (נאסראללה, 2003).

ואכן החשש מירי הרקטות של חזבאללה על יישובים אזרחיים היה אחד מן הגורמים העיקריים שהשפיעו על אופן הפעלת הכוח הישראלי בשנות ה־90. נראה כי חשש זה והפיגוע בארגנטינה גרמו גם להימנעות כמעט מוחלטת מפגיעה בבכירי הארגון ובנסראללה עצמו (בשנת 2000, ערב הנסיגה מלבנון, נכשל ניסיון לפגוע באחד מבכירי הארגון בדרום לבנון) עד לניסיונות לפגיעה בהם במלחמת לבנון השנייה.

בשנות ה־90 התגלה בפועל השינוי היסודי שחל בחשיבה הישראלית על הפעלת הכוח הצבאי. מבצע 'דין וחשבון' יצא לפועל בסוף יולי של שנת 1993. הוא היה מבצע אש מובהק – הפעלה נרחבת של כוח אווירי ושל יחידות ארטילריה, ללא מהלך מתמך של כוחות יבשה. הוא שיקף היגיון אסטרטגי מורכב (ובעיתית), שבמרכזו מאמץ ליצור תנועה של פליטים מדרום לבנון לצפונה על ידי תקיפות מטוסים וארטילריה מסביב לכפרים ובתוכם, בתקווה שתנועתם תפעיל לחץ על ממשלת לבנון לפעול נגד חיזבאללה. המבצע ארך כשבוע, ובמהלכו בוצעו 648 גיחות תקיפה של מטוסי קרב ו־331 גיחות של מסוקי קרב. בעקבות התקיפות נטשו את בתיהם כ־300,000 תושבים שיעים מדרום לבנון. חזבאללה שיגר יותר מ־250 רקטות לעבר צפון ישראל (שני אזרחים נהרגו מן הירי). יחידות כוחות מיוחדים של צה"ל, בהן 'שלדג', פעלו בעומק לבנון וסייעו באיסוף מודיעין ובהכוונת אש מדויקת לעבר חוליות חזבאללה ולעבר אמצעי לחימה, מפקדות ומבנים שבשימוש הארגון. בסיום המבצע הושגו, בתיווכה של ארצות הברית, הבנות בעל פה בין ישראל לסוריה שהתמקדו בהפסקת הירי של חזבאללה על שטח ישראל ובהפסקת הירי של צה"ל וצד"ל על ריכוזי אוכלוסייה בדרום לבנון. הקפדת הצדדים על ההבנות מנעה שיגורי קטיושות על יישובי הצפון במשך כשבעה חודשים. לאחר מכן חזר חזבאללה לשגר קטיושות, גם בתגובה לפעילות ישראלית שלא חרגה מן ההבנות.

כשנה אחרי מבצע 'דין וחשבון', ב־2 ביוני 1994, תקפו מסוקי קרב של חיל האוויר בסיס אימונים של חזבאללה ליד עין דרדרה בבקעת הלבנון, בשעה שנערך בו טקס סיום קורס של חזבאללה שהשתתפו בו בניהם

של רבים מבכירי הארגון. כ־40 מאנשי חזבאללה נהרגו בתקיפה. ב־18 ביולי באותה שנה ביצע חזבאללה ביוזמה איראנית את הפיגוע בבניין הקהילה היהודית בארגנטינה; נהרגו בו 85 אנשים ונפצעו כמה מאות. מקובל להניח כי פיגוע זה היה תגובה למכלול של אירועים שפגעו באינטרסים איראניים, בהם גם התקיפה בעין דרדרה ופעולה מוסקת לחטיפתו של בכיר תנועת אמל מוסטפא דיראני במאי 1994.

ההבנות של מבצע דין וחשבון לא החזיקו מעמד, והכרסום המתמשך בהן הוביל למבצע 'ענבי זעם'; הוא בוצע באפריל 1996 בעקבות המשך ירי של רקטות על יישובי הצפון. ראש הממשלה היה שמעון פרס, שהחליף את רבין לאחר הירצחו, וההחלטה לצאת למבצע התקבלה כמה חודשים לפני הבחירות שנקבעו לסוף מאי 1996. במהלך המבצע הותקפו מאות מטרות של חזבאללה הן על ידי חיל האוויר והן על ידי כוחות הארטילריה, וגם הפעם לא הופעלו כוחות היבשה של צה"ל. ב־17 ימי המבצע ערכו מטוסי הקרב של חיל האוויר 1,785 גיחות, ומסוקי הקרב ערכו 938 גיחות. נוסף על כך הטיל חיל הים מצור ימי על חופיה של לבנון. חזבאללה שיגר כ־650 רקטות לכיוון ישראל, והן גרמו לנזק רב לרכוש אך לא להרוגים. ניסיונות אינטנסיביים לפגוע בשיגור הרקטות לא צלחו. מאות קטיושות נורו לעבר יישובי הצפון, ותושבי האזור נאלצו לשהות במקלטים. בתיווך אמריקני ובמעורבות סורית הושג בסיום המבצע הסכם הבנות כתוב שלפיו אזרחים לא יהיו בשום מקרה מטרה לתקיפות. כמו כן הוקמה ועדת פיקוח שנועדה לוודא את מימוש ההבנות.

בשני המבצעים העדיפה אפוא ישראל להפעיל את כוח האש שלה באמצעות חיל האוויר והארטילריה, ונמנעה מלהפעיל כוחות יבשה — סטייה ראשונה, גלויה וברורה מתפיסת ההפעלה המקורית וניגוד בולט לדרך שבה התמודדה ישראל עם האיום מלבנון במבצע ליטני (1978) ובמלחמת לבנון הראשונה (1982). במבצעים אלו טמונים סימניה הראשונים של העדיפות לאש, והיא תלך ותגבר בעשורים הבאים ותהפוך למאפיין המובהק של תפיסת המלחמה הכוללת של ישראל. המבצעים מלמדים כי שורשיה של עדיפות זו הם לכל המאוחר בשנות ה־90 של המאה הקודמת, עשור לפני שנחשפה במלוא עוצמתה במלחמת לבנון השנייה. יש גישה הגורסת כי סמיכות הזמנים בין מבצעים אלו למלחמת המפרץ הראשונה אינה מקרית, וכי מקורה של ההעדפה להפעלת כוח האש הוא בלקחיה של מלחמה זו ובהשפעתה על החשיבה הצבאית הישראלית (ישראל, 2007). קציני צבא ישראלים אכן התבוננו במלחמה וכתבו עליה, ונראה כי הייתה למלחמה השפעה מסוימת על החשיבה הצבאית שעמדה בבסיס מבצעי האש. ואולם ספק אם ההשפעה הייתה מהותית כפי שטוענת גישה זו. ספק זה מתחזק לנוכח מסקנותיהם של משקיפים אמריקנים שנפגשו במחצית השנייה של שנות ה־90 עם קציני צבא ישראלים ובחנו את השקפותיהם על מלחמת המפרץ הראשונה. התחושה הכללית שקיבלו המשקיפים הייתה כי הקצינים הישראלים מזלזלים באפשרות שאפשר ללמוד ממלחמה זו משהו מועיל לאתגרים הצבאיים של ישראל באותה תקופה. הם קשרו את היעדר העניין של הקצינים הישראלים במלחמת המפרץ הראשונה עם תרבות הלמידה הצה"לית הנוטה "להתרחק מתפיסות כוללניות של הלחימה" (כהן ואחרים, 1999, עמ' 71–72). גם אם המשקיפים האמריקנים לא קיבלו מן הישראלים שאיתם נפגשו תמונה מלאה של הניתוח הישראלי למלחמה, הניסיון לקשור את מבצעי האש של שנות ה־90 רק ללקחי מלחמת המפרץ הראשונה מחמיץ שורה של שינויים והתפתחויות נוספים, ובכללם ההשפעה הרבה שהייתה לתהליכים חברתיים, תרבותיים ופוליטיים על תפיסת ההפעלה של הכוח הצבאי הישראלי.

בשנות ה־90 כבר היה ברור לגמרי כי מתחולל שינוי יסודי ביחסי צבא וחברה בישראל, וכי חל פיחות דרמטי בלכידות של החברה הישראלית ובאידיאל 'האומה במדים', שנוצר בשנות ה־50 וליווה את ישראל עד לתחילת שנות ה־80 (בן־אליעזר, 2001, 2003; בן־דור, 1988; ס' כהן, 2001). המרכיבים העיקריים של שינוי זה היו ההתפוררות של המגבלות שהעניקו לצה"ל בעבר חסינות מפני ביקורת ציבורית ומשפטית, והירידה במעמדו של השירות הצבאי, שכבר לא הכול ראו בו ביטוי להגשמת אזרחותם הישראלית. בחלק מן התחומים היה השינוי ברור ומובהק. בג"ץ למשל התערב בשורה של פסקי דין תקדימיים בשיקולים שעד אז נחשבו צבאיים לחלוטין, וסימן את אובדן האוטונומיה של הצבא בנושאים אלו – הוא כפה על הצבא את גיוסן של בנות לקורס טיס ומנע את קידומו של קצין בכיר שהורשע בדיון משמעתי על התנהגות שאינה הולמת בהקשר מיני (בג"ץ 4541/94; בג"ץ 1284/99). גם בתחום המחויבות לשירות הקבע התברר כי צה"ל כבר אינו מעסיק אטרקטיבי כפי שהיה בעבר. סיפורן של חברות הזנק קטנות שמקימים שותפים צעירים ומוכשרים ונמכרות לחברות אמריקניות במיליוני דולרים ואף במיליארדי דולרים (כגון 'מיראביליס' ו'כרומאטיס'), היה למודל המצליחות של ישראל הגלובלית בשנות ה־90. הוא סחף אחריו אנשי צבא רבים, בעיקר מן המגזר הטכנולוגי, וחייב את הצבא למאמץ אדיר כדי לשמור על שורותיו.

כמה חוקרים וכמובן גם הצבא עצמו זיהו תהליכים אלו והתייחסו להשפעתם על מגוון תחומים, כגון מעורבות ההורים בצה"ל, שכול והנצחה, יחסי צה"ל והתקשורת, שירות נשים בצה"ל, עמידות העורף והנכונות של האוכלוסיות השונות לשרת בצבא, בפרט בשירות מילואים. ואולם אף על פי שהיו חוקרים שכתבו על עניין זה, נראה כי השפעתם של תהליכים אלו על יכולתו של הצבא לממש את תפיסת ההפעלה המקורית שלו הודגשה הרבה פחות ולמעשה הוחמצה, לפחות בצבא עצמו. הדיון התפיסתי בעניין זה החל רק כעבור כמה שנים, אבל ההשפעות ניכרו כבר בהחלטות של ההנהגה המדינית והצבאית על אופן הפעלת הכוח הצבאי.

פיתוח התפיסה להשמדה שיטתית באמצעות חימוש מדויק

בשנות ה־90 התחוללה בצה"ל מהפכה של ממש, ומרכיבים מרכזיים שלה עדיין חסויים. צוהר ייחודי למהפכה זו מופיע בספרו של מאיר פינקל שעסק במטכ"ל, ובפרט בפרק שכותרתו "למידה מהתנסות לצורך פיתוח תפיסה – סדרת תרגילים כתהליך למידה והטמעה בן עשור (1991–1999) של השמדה מערכתית של רק"ם" (פינקל, 2020א, עמ' 255–286).

לפי פינקל עם התפתחותן של יכולות טכנולוגיות לאיסוף מטרות ולתקיפת מטרות בטווח ארוך יחסית, החל צה"ל לפתח תפיסה של השמדה באמנעה – השמדת כלים רבים לפני הגיעם לקו המגע. פינקל כינה אותה 'תפיסת השמדה מערכתית', ותרחיש הייחוס שלה היה של מתקפת פתע סורית ברמת הגולן. כוחות היבשה של צה"ל החלו להצטייד באמצעים מן הסוג המדובר ולהקים יחידות מתאימות כבר באמצע שנות ה־80, אך יכולות אלו לא שולבו עד סוף העשור במסגרת תפיסתית מטכ"לית או זרועית. מי שתרם, לפי פינקל, לפיתוח תפיסה כזאת הוא הרמטכ"ל אהוד ברק בעזרת ראש מחלקת המחקר והפיתוח של צה"ל (ואחר כך של משרד הביטחון) יצחק בן ישראל. ברק, שזוהה עם הקריאה ל'צבא קטן וחכם', הנחה עוד בשנת 1991 לפתח יכולת ליצור 'שדה קרב עמוק' באמצעות שילוב של מערכות מודיעין, של אש מנגד ושל תהליכי שליטה ובקרה כדי לפגוע בכוחות האויב הנעים בכיוון החזית (פינקל, 2020א, עמ' 257).

פינקל (2020א) תיאר בספרו התפתחות אינטלקטואלית רחבת היקף שבעקבותיה פורסמו "עשרות חיבורים תפיסתיים, תורתיים, טקטיים וטכניים שונים" ונערכו "מאות דיונים ומחקרים תומכים" (עמ' 258). בספר הוא עוסק בעיקר בסדרת תרגילי 'השמדה מערכתית' ששימשה בסיס לפיתוח התפיסה ולהטמעתה, אולם הוא מציין גם את התפתחותן של יכולות התקפיות משמעותיות שאליהן התייחסה התפיסה.

טיפוסי עימות חדשים

כחודשיים לאחר מבצע 'ענבי זעם', ביולי 1996, העביר בודינגר את הפיקוד על חיל האוויר לאיתן בן־אליהו, טייס קרב מצטיין שרשם לזכותו ארבע הפלות של מטוסי אויב. בתחילת שנת 1998 הגיעו לישראל מטוסי F-15I ('רעם'), גרסה של מטוס ה־F-15 שיוצרה במיוחד בשביל ישראל. כושר הנשיאה של המטוס ומערכותיו המתקדמות מאפשרים לו לבצע תקיפות עומק עם חימוש רב, בטווחים רחוקים (כ־4,450 ק"מ, ובעזרת תדלוק אווירי אפשר להגדיל את הטווח אף יותר), בגובה נמוך, בכל שעות היממה ובכל תנאי מזג אוויר. בתקופתו של בן־אליהו גם נקלטה בחיל לשימוש מבצעי מערכת ה'חץ', והאסטרונאוט הישראלי הראשון אל"ם אילן רמון החל את תוכנית האימונים בנאס"א.

שנות ה־90 מכונות לעיתים 'עידן ההסדרים'. ואכן שנים אלו התאפיינו בשורה ארוכה של משאים ומתנים, שחלקם אף הבשילו להסכמים. ועידת מדריד נערכה לאחר מלחמת המפרץ הראשונה, באוקטובר 1991, ושיקפה את הסדר העולמי שחל אחרי התמוטטותה של ברית המועצות, עם סיום המלחמה הקרה ועם הפיכתה של ארצות הברית למעצמת־על יחידה. הייתה זו תקופה של עיסוק כמעט בלתי פוסק בניסיון למיצוי החלופה למצב המלחמה, שנראתה עתה בהישג יד לחלקים בציבור הישראלי. הסכם אוסלו נחתם בספטמבר 1993, הסכם השלום עם ירדן נחתם באוקטובר 1994, ובדצמבר 1994 זכו רבין, פרס וערפאת בפרס נובל לשלום. המגעים עם סוריה נמשכו לאורך כל שנות ה־90, גם לאחר רצח רבין, והגיעו לשיא בתקופתו של ראש הממשלה ברק בוועידת שפרדסטאון בדצמבר 1999. המגעים הופסקו רק לאחר פגישת קלינטון־אסד בג'נבה, במארס 2000.

תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל הבחינה בין הביטחון השוטף לביטחון הבסיסי ולמעשה נגעה רק בעימותים מן הסוג השני, דהיינו עימותים עם צבאות סדירים של המדינות הגובלות בישראל — מצרים, סוריה וירדן. בשנות ה־90 כבר היה ברור לגמרי כי נוסף על העימות הבסיסי עם צבא של מדינה הגובלת בישראל (אפשרות שנותרה מעשית רק בחזית הסורית), יש טיפוסי עימות נוספים המחייבים עדכון של תפיסת ההפעלה המקורית. הטיפוס האחד הוא עימות מוגבל עם ישות שאינה מדינה (הפלסטינים וחזבאללה), והטיפוס האחר הוא עימות עם מדינה שאין לישראל גבול משותף עימה (עיראק ואיראן). באותן שנים התגבשה גם ההבנה שדווקא סבירותו של העימות עם סוריה היא נמוכה יותר, ולפיכך יש להקצות משאבים רבים יותר לבניין הכוחות שיוכלו להשיג הישגים בטיפוסי העימות הנוספים.

שני טיפוסי העימות החדשים היו אתגר לתפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל ולרעיון ההכרעה הצבאית באמצעות המהלך המתמכן של כוחות היבשה — העימות המוגבל מחייב לגיטימציה, פנימית ובינלאומית, שהמהלך המתמכן מתקשה להשיג; העימות עם מדינה שאין לישראל גבול משותף עימה אתגר את התפיסה כולה בשל חוסר היכולת להכריעו באמצעות מהלך מתמכן של כוחות היבשה. החשיבה הצבאית הישראלית

נדרשה אפוא למסגרת תפיסתית חדשה שתאפשר לדון בשאלה כיצד אפשר לממש הכרעה צבאית או להשיג מטרות מלחמה אחרות במצב שכוחות היבשה אינם יכולים לפעול כלל או יכולתם לפעול מוגבלת בשל הגבלות המוטלות עליהם, מבית ומחוץ.

בתקופתו של בן־אליהו עוד לא התפתחה מסגרת תפיסתית חדשה כזאת, אבל הוא הסיט את הדגש בחיל האוויר מן הפעולה במעגלים הקרובים לפעולה במעגלים הרחוקים והציב במרכז תשומת הלב המבצעית של חיל האוויר את איום הטק"ק. השינוי היסודי הזה חייב בנייה של יכולות פעולה חדשות שאומנם התבססו על דפוסי הפעולה שהתפתחו נגד סוללות הטק"א, אך חייבו שינויים עמוקים לנוכח ההבדלים שבין הטק"א לטק"ק.

'הבוץ הלבנוני', לקראת היציאה מלבנון

תחושת השקיעה ב'בוץ הלבנוני' הלכה והתעצמה בשנות ה־90 והגיעה לשיאה בשנת 1997, לאחר 'אסון המסוקים' בפברואר (73 הרוגים) ו'אסון השייטת' בספטמבר (12 הרוגים).

תאונת מסוקי היסעור טלטלה את חיל האוויר, את צה"ל ואת החברה הישראלית כולה. הרקע שלה נעוץ בהיותה של התנועה בשיירות למוצבים בלבנון אחת מנקודות התורפה הברורות של צה"ל ברצועת הביטחון. שיירות אלו הובילו חיילים בדרך לחופשה ובחזרה ממנה, וכן אספקה וציוד למוצבים. השיירות נעו בצירים ידועים ומוכרים מראש, באיטיות וללא יכולת לתמרן ולהתחמק, ונשאו מספר רב של חיילים. לכן הן היו יעד נוח לתקיפה של חזבאללה. צה"ל השקיע מאמצים רבים בהתמודדות עם איום זה, אך הפגיעה בשיירות נמשכה, וצה"ל ספג לא מעט אבדות. באמצע 1996 החלו להשתמש גם במסוקים כדי להוביל חיילים למוצבים. ב־4 בפברואר 1997 התנגשו שני מסוקי יסעור מעל עמק החולה, בעת שהובילו לוחמים למוצבי צה"ל 'דלעת' ו'בופור' שבדרום לבנון. 73 לוחמים ואנשי צוות נהרגו, וממשלת ישראל הכריזה על יום אבל לאומי. שר הביטחון יצחק מרדכי מינה ועדת חקירה לתאונה בראשות מפקד חיל האוויר לשעבר דוד עברי, אך הוועדה לא הצליחה לקבוע את הסיבות להתרחשותה. ההמלצה המרכזית של הוועדה הייתה להקים להק אוויר למסוקים בראשות תא"ל שמטרתו הן לפתח ולקבוע את תורת הלחימה ואת מדיניות ההדרכה והאימונים של מערך המסוקים בחיל האוויר. הכוונה הייתה להגביר את המודעות בחיל האוויר לצרכים של מערך המסוקים, שבאופן מסורתי לא זכה לעדיפות שזכה לה מערך מטוסי הקרב. כמו כן המליצה הוועדה על שורה של מסקנות אישיות נגד מפקדים בחיל האוויר (סגן מפקד הטייסת, מפקד הטייסת ומפקד בסיס תל נוף) אין ספק שלהקמת ארגון 'ארבע אימהות' זמן קצר לאחר תאונת המסוקים ולהד הציבורי העצום שעוררו פעולותיה, הייתה תרומה רבה להחלטה על נסיגת צה"ל מלבנון במאי 2000. ב־28 בפברואר 1999, ביום שבו נהרג מפקד יחידת הקישור ללבנון תא"ל ארז גרשטיין (יומים אחדים לאחר ששלושה קצינים מסיירת צנחנים נהרגו בהיתקלות עם מחבלי חזבאללה), הודיע אהוד ברק, שהיה אז מועמד לראשות הממשלה, כי אם ינצח בבחירות יוציא את צה"ל מלבנון תוך שנה מיום הקמת הממשלה. ב־17 במאי 1999 זכה ברק בניצחון גורף על נתניהו, אך רק לאחר שנכשל המשא ומתן עם סוריה הוגשמה התחייבות זו, וב־24 במאי 2000 עזב החייל הישראלי האחרון את אדמת לבנון.

לענייננו מעניינת במיוחד ההשפעה של תחושת 'הבוץ הלבנוני' על הצבא עצמו ועל תפיסת ההפעלה שלו. ביטוי מרתק לתחושה זו, מזווית הראייה של קצינים בדרג הביניים שעסקו הן בלחימה עצמה והן בתכנון

במפקדות הראשיות, נתן תא"ל משה (צ'יקו) תמיר בספרו, שבו תיאר את חוויות שירותו בתפקידים בדרג הביניים. בין שאר תפקידיו שימש תמיר קצין המבצעים של פיקוד הצפון, ופרקי זמן ארוכים מן השירות שלו היו בלבנון. בהקשר זה הוא כתב:

במלחמה בלבנון, על אף שמעולם לא נאמרו הדברים במפורש, חלחלה אט אט בקרב כל רמות הפיקוד ההבנה ששום דבר אינו שקול כנגד נפגעים [...] האפשרות שצה"ל ייכנס שוב ללבנון כדי להכריע ארגון טרור לא עמדה באמת על הפרק בשום שלב לאחר הנסיגה לאזור הביטחון ב-1985 (תמיר, 2005, עמ' 272).

הפעילות השוטפת בלבנון חידדה מאוד שאלות על הלגיטימציה של הפעלת הכוח הצבאי. המושג 'לגיטימציה' נכח בשיח יותר ויותר, ובמובנים רבים הוא נהפך בשנים אלו לשיקול המרכזי בדיונים על הפעלת הכוח הצבאי, הן בזירה הלבנונית והן בזירה הפלסטינית. המתכננים עסקו למעשה בשני מושגים שונים: המושג 'לגיטימציה פנימית' שימש לדיון בשאלת היקף התמיכה של החברה הישראלית בפעולה הצבאית; המושג 'לגיטימציה בינלאומית' שימש לדיון בשאלה אם המערכת הבינלאומית תאפשר לבצע את הפעולה הצבאית. בדיעבד ייתכן שהמושג 'לגיטימציה' אפשר לצה"ל לעסוק בהשפעתם של האילוצים החברתיים והפוליטיים על העשייה הצבאית בלי לדון בהם באופן ישיר. דרך העיסוק במושג זה היו אילוצים אלו שיקול סמוי בחדרי הדיונים הרלוונטיים.

לא מדובר בתופעה ישראלית ייחודית כמובן. אדוארד לוטוואק (2001) תיאר את שני החוקים החדשים של 'המלחמה הפוסט־הרואית': החוק הראשון קובע "שמשפחות החיילים, כלי התקשורת ובסופו של דבר גם הממשלות אינם מוכנים לקבל אבדות בנפש – ולו גם מעטות – כתוצאה מלחימה" (עמ' 4); החוק השני קובע כי "ישנה סובלנות מעטה מאוד גם לנפגעי האויב", ולכן "הפצצה ישירה על אוכלוסייה אזרחית של האויב אינה עוד בחשבון [...] התוצאה היא שלא ניתן להפציץ אפילו מטרות בעלות חשיבות רבה, אם הן ממוקמות בתוך איזור עירוני צפוף" (עמ' 6–7).

עזר גת הסביר כי מדובר בתופעה המאפיינת בעיקר דמוקרטיות מערביות ליברליות, ואת ראשיתה הוא מסמן בתוצאותיה של מלחמת העולם הראשונה ובתגובה של החברות במדינות אלו לכמות הנפגעים העצומה. לשיטתו החברות בדמוקרטיות המערביות החלו להפגין סלידה גוברת מתופעת המלחמה:

[בקרב האליטות] התחזקה המודעות למגבלות הכוח הצבאי, במיוחד במצב המודרני, וההכרה בקושי להמיר ניצחונות צבאיים לרווחים פוליטיים; התחזקה הנטייה לנסות להבין את נקודת ההשקפה של 'האחר' ולהתחשב בה; וגברה הדרישה לרסן את הרגשות העזים שמעוררים מלחמה וסכסוך [...] בסיומה של המאה ה־20 הפכה גישה זו לציווי חברתי מכריע ולמציאות ששום ממשלה בחברה מתקדמת אינה יכולה להתעלם ממנה (גת, 2001, עמ' 7–8).

דור אויבים חדש

העדיפות לכוח האווירי, כמו גם חשיפת מגבלותיו, קשורה לצמיחתו של דור אויבים חדש ולהתפתחותה של תפיסת הפעלה מאתגרת בקרב אויבים אלו. תפיסה זו התפתחה בשנים שבהן כבר בלטה העדיפות לכוח

האויירי, ולכן ההתמודדות עימו עמדה במרכז. ראשיתה של התפתחות זו בשנות ה־80 של המאה הקודמת, אבל השנים החשובות יותר להתגבשותה הן שנות ה־90 (להרחבה על ההתפתחות התפיסתית המתוארת כאן ראו ברון וולנסי, 2010). התפיסה הוסיפה להתפתח במידה ניכרת לאורך השנים, אבל הגיונותיה המקוריים משמשים עדיין בסיס להפעלת הכוח של אויבי ישראל.

מאז סוף שנות ה־90 הופנתה תשומת הלב, הן במערב והן בישראל, לאופיים החדש והשונה של האיומים שעומדים נדרשים להתמודד הממסדים הביטחוניים. בעקבות זאת גברה מאוד המודעות לצורך להתמודד עם דפוסי פעולה טקטיים, כגון השימוש ברקטות קרקע־קרקע (רק"ק) ובטק"ק, במחבלים מתאבדים, במטעני צד, בטילי נ"ט ובשיטות שונות של מיגון, של הסוואה ושל הונאה. לדפוסי לחימה טקטיים אלו יש מכנה משותף שאינו מקרי – הם נובעים ישירות מרעיונות אסטרטגיים ואופרטיביים דומים, שהתגבשו אצל גורמים 'בצד השני של הגבעה'. עומדת בבסיסם הכרה עמוקה בעליונותה הצבאית־טכנולוגית של ישראל, אך גם הערכה שאפשר לקזזה באמצעות פגיעה בנקודות התורפה ובנקודות התלות האסטרטגיות והאופרטיביות שלה – הרגישות הגבוהה לאבדות, חוסר היכולת להתמודד עם מלחמה ממושכת והמגבלות הנובעות מן העדיפות שניתנת להפעלת הכוח האויירי. זוהי אפוא תפיסה אסטרטגית המוותרת על המשמעות הקלסית של ההכרעה הצבאית (כיבוש שטח והשמדת כוחות) וממירה אותה בדרך אחרת לקידום היעדים המדיניים. במובנים מסוימים תפיסה זו ממשיכה את הרעיון של נאצר במלחמת ההתשה ואת הרעיון של סאדאת במלחמת יום הכיפורים.

ההתפתחות התפיסתית של דור האויבים החדש המתוארת כאן היא במידה רבה פועל יוצא של סדרת אירועים דרמטית שהתרחשה בסוף שנות ה־70 ובתחילת שנות ה־80 – המהפכה האסלאמית באיראן, ראשיתה של מלחמת איראן־עיראק, מלחמת לבנון הראשונה, הפלישה הסובייטית לאפגניסטן והסכם השלום בין ישראל למצרים. זוהי דוגמה מובהקת לאופן שבו שינויים בסביבה האסטרטגית מעצבים מחדש את הסביבה האופרטיבית.

המהפכה האסלאמית באיראן הגיעה לשיאה בחודשים ינואר–פברואר 1979, עם יציאת השאה מן המדינה ועם חזרתו של האייתולה ח'ומייני, והפכה את איראן החילונית והפרו־מערבית לרפובליקה אסלאמית רדיקלית הנשלטת על ידי איש דת מוסלמי שיעי. מדיניות המשטר המהפכני ניתקה את איראן מן הדוקטרינה וממקורות הנשק המערביים והובילה לנתק עם ארצות הברית ועם ישראל ולבידודה החלקי של איראן; הבידוד גבה ממנה מחיר גבוה מאוד במלחמה עם עיראק. כינון המשטר המהפכני שילב את עקרון 'ייצוא המהפכה' באסטרטגיה האיראנית והפך אותו למרכיב חשוב בה. המהפכה באיראן שימשה מקור השראה לתנועות אסלאמיות רבות, לרבות חזבאללה, הג'האד האסלאמי וחמאס, ולימים נהפכה איראן למובילת 'הציר הרדיקלי' במזרח התיכון. מלחמת איראן־עיראק פרצה בספטמבר 1980 ונמשכה עד אוגוסט 1988. היא עיצבה את האסטרטגיה האיראנית בעשורים הבאים והשפיעה מאוד על כיווני בניין הכוח של איראן. טראומת המלחמה הייתה הגורם המובהק ביותר שהוביל את איראן להשקיע משאבים עצומים בפיתוח עוצמתה האסטרטגית, ובפרט את יכולותיה בתחום הטילים הבליסטיים ומאוחר יותר גם בתחום הגרעין. מכישלונותיה של איראן במלחמה נגד עיראק למדה הנהגת איראן גם את חשיבותם של המקצוענות הצבאית ושל הארגון הצבאי, נוסף על האמונה

הדתית. לחוויית המלחמה הייתה כמובן השפעה גם על בניין הכוח ועל הדוקטרינה של עיראק, ואלו באו לידי ביטוי במלחמת המפרץ הראשונה ובעשור שאחריה.

מלחמת לבנון הראשונה (1982) המחישה לסורים את נחיתותם הצבאית ודרבנה אותם לאמץ לכמה שנים את תפיסת 'האיזון האסטרטגי'; זו גובשה עוד לפני המלחמה, בעיקר עקב הסכם השלום בין ישראל למצרים שערער את האסטרטגיה הסורית. להשקפתה של דמשק השלום הציב אותה בבדידות אסטרטגית מוחלטת הצפויה להימשך זמן רב (יניב, 1994, עמ' 376). מלחמת לבנון הראשונה המחישה עניין זה והייתה גם הזדמנות להגדיל בעקבותיה את צבאה במידה ניכרת – במטוסים (MIG-23ML, 'סוחוי 24' ו-MIG-29), במערכות הגנה אווירית ובטק"ק מדויק (SS-21). את המערכות הללו קיבלה סוריה מברית המועצות, משום שמוסקבה הבינה כי לתבוסה של חיל האוויר ושל ההגנה האווירית הסוריים במלחמה יש משמעות רחבה, והיא משפיעה על האמון במערכות הנשק הסובייטיות גם במקומות אחרים. ואכן חודשים אחדים לאחר סיום הקרבות עם הסורים במלחמת לבנון הראשונה, הגיעו לסוריה יחידות סובייטיות שהפעילו מערכות הגנה אווירית (SAM-5) ואמצעי לוחמה אלקטרונית מתקדמים. אבל לקראת אמצע שנות ה־80 נקלעה סוריה למשבר כלכלי חריף, שנבע במידה רבה מן העדיפות שניתנה להשקעות בתחום הצבאי ומשינוי במדיניות הסיוע של ברית המועצות. תפיסת האיזון האסטרטגי נזנחה למעשה, והמשבר חייב את הסורים למצוא דרך צבאית אחרת לקיזוז העליונות הטכנולוגית של ישראל.

תוצאות האירועים הדרמטיים של השנים הללו ניכרו היטב בשנות ה־80 והגיעו לשיאן לקראת סוף העשור ובתחילת העשור הבא. התמוטטות ברית המועצות כבר הייתה אז לעובדה מוגמרת. הצבאות העיקריים במזרח התיכון, שרובם לקוחות של הדוקטרינה ושל אמצעי הלחימה הסובייטיים, היו תחת הרושם העצום שהותירה בהם הפעלת הכוח האמריקני במלחמת המפרץ הראשונה. צבאות אלו נמצאו כבר בראשיתם של משבר חריף ושל תהליך כואב, ובעקבותיהם נאלצו לשנות מן היסוד את תפיסותיהם האסטרטגיות והאופרטיביות. התמוטטות ברית המועצות גרמה לקריסתה של תפיסת הביטחון הלאומי הסורית וסתמה את הגולל הן על המאמץ להשיג איזון אסטרטגי כנגד ישראל והן על רעיון ההישענות על 'המטרייה הסובייטית' במקרה של איום מצד ישראל או מצד ארצות הברית. בד בבד החלו הסורים להבין את ההתפתחויות הטכנולוגיות והתפיסיות במערב (שחלקן הומחש להם עוד ביוני 1982 במבצע 'ערצב 19'). בסוף העשור כבר עסקו הסורים באופן אינטנסיבי בהתגוננות מפני חימוש מונחה מדויק, ובעיניהם הייתה זו מהפכה יסודית בענייני הלחימה. יועציהם הסובייטים שיווקו להם את התפיסות שהתפתחו בברית המועצות במחצית השנייה של שנות ה־80 לנוכח ההבנות על האיום המתפתח במערב. ואולם ההשתתפות של קצינים סורים בקואליציה במלחמת המפרץ הראשונה היא שאפשרה להם להבין את מלוא ממדיו הפרקטיים יותר של האיום.

גם העיראקים היו מודעים באופן כללי למאפייני האיום ערב מלחמת המפרץ הראשונה, אך מבנה הכוח שלהם ודפוסי החשיבה שעוצבו במשך שנים בדמותה של המלחמה התעשייתית, לא אפשרו להם להבין את מלוא המשמעות של ההתפתחויות במערב. תקוותו של סדאם חוסיין כי העליונות הטכנולוגית של המערב תתנפץ כשתפגוש את כוחותיו במהלך המערכה הקרקעית, התבדתה בתוך 100 שעות. אומנם סדאם הצהיר אחרי המלחמה כי הצליח להתמודד עם המעצמה הגדולה בעולם ועם הקואליציה שחברה אליה, אך עיראק הובסה במלחמת המפרץ, איבדה חלק ניכר מצבאה ונאלצה להתפרק מיכולותיה בתחום הנשק הלא־

קונוונציונלי. בשנים שלאחר המלחמה הייתה עיראק נתונה לסנקציות קשות ונאלצה להתמודד עם פיקוח חודרני ועם הגבלות על הפעלת כוחה הצבאי. בין שאר ההגבלות והאיסורים נקבעו בדרום עיראק ובצפונה אזורים אסורים לטיסה, ופעילות שוטפת של מטוסים אמריקניים אכפה את האיסור.

מלחמת איראן-עיראק הסתיימה בהסכמתה של איראן להצעה העיראקית להפסקת אש. הסכמת חומייני 'לשתות את כוס התרעלה' ולהביא לסיום המלחמה נבעה מן המצב כלכלי הקשה, מן הכישלונות בשדה הקרב ומן המורל הנמוך של האוכלוסייה שהושפע מאוד מידי הטק"ק העיראקי על טהראן במלחמת הערים בשנת 1988. כמחצית מאמצעי הלחימה שהיו בידי איראן הושמדו במלחמה, ולא עלה בידה להשלים את החסר. חלק גדול מן הנשק שנרכש במלחמה, בעיקר מסין וממדינות קומוניסטיות אחרות, היה מדגמים ישנים. לאחר המלחמה לא הצליחה איראן לממש תוכניות רכש שאפתניות שהתוותה בתחום הקונוונציונלי, הן עקב קשייה הכספיים והן עקב לחץ אמריקני על המדינות המספקות. אף שאיראן לא הייתה צד פעיל בה, מלחמת המפרץ הראשונה חיזקה אצל האיראנים את לקחי המלחמה שלהם. היא הבהירה באורח חד-משמעי את יתרונם של צבאות המערב המודרניים על צבאות המדינות בעולם השלישי ואת החשיבות של השגת נשק לא-קונוונציונלי בין השאר לצורך התמודדות עם עליונות זו.

מלחמת המפרץ הראשונה סיפקה אפוא תמונה ראשונית טובה על כיווני ההתפתחות העתידיים של המהפכה בעניינים צבאיים במערב. המלחמה נמשכה 43 יום, ו-39 הימים הראשונים שלה יוחדו למערכה אווירית רחבת היקף, בעיקר נגד כוחות היבשה העיראקיים, אך גם נגד מערכות הפיקוד והשליטה ונגד התשתית הלאומית של עיראק. לאחר המערכה האווירית התנהלה מערכה קרקעית; זו התאפשרה בכמות אבדות מצומצמת מאוד למערב עקב הישגי המערכה האווירית, ובסיומה שוחררה כוויית. המלחמה המחירה את ההתקדמות הרבה של ארצות הברית בענייני צבא ואפשרה לגורמים במזרח התיכון לעדכן את היערכות המודיעין שלהם כלפי האיום שעימו הם עלולים להתמודד. בהיעדר מידע מודיעיני איכותי ולנוכח התפיסה הכללית על הזיקה בין ארצות הברית לישראל, ייחסו הגורמים במזרח התיכון את היכולות הצבאיות של ארצות הברית גם לישראל וביססו עליהן את תפיסת האיום שלהם.

עם זאת, מי שהיה מצויד בזווית הראייה המתאימה ובמסגרת התפיסתית שאפשרה לו לפרש ולהבין את מה שראה, יכול היה לזהות במלחמת המפרץ הראשונה גם כמה סימנים אופטימיים בהקשר לדור האויבים החדש. עיראק הובסה לכאורה, וכוויית שוחררה, אך סדאם נותר בשלטון, ושלמותה הטריטוריאלית של עיראק לא נפגעה (בין השאר עקב מה שהצטייר כחוסר הנכונות האמריקנית להמשיך במלחמה עד להדחתו של סדאם). בהיבטים האופרטיביים יותר המחירה המלחמה את מרכזיותו של איום הטק"ק ואת חוסר הבשלות של הכוח הצבאי המערבי להתמודד עימו, הן במישור ההגנתי והן במישור ההתקפי (נגד המשגרים הניידים). מלחמת המפרץ הראשונה הייתה הראשונה בסדרה ארוכה של עימותים צבאיים שהתרחשו בשנות ה-90 ושימשו בסיס ללמידה, עיונית ומבצעית. בשיח שהוביל את הלמידה ואת התפתחות התפיסה בעקבותיה, היו התייחסויות רבות לעימותים אלה: המבצע הכושל של ארצות הברית בסומליה בשנת 1993; מלחמת צ'צ'ניה הראשונה בשנים 1994–1996; מבצעי העונשין בעיראק לאחר מלחמת המפרץ, ובעיקר מבצע התקיפה בשנת 1996 (Desert Strike) ומבצע התקיפה בשנת 1998 (Desert Fox); התקיפות האוויריות על סרביה בשנת 1995 (Deliberate Force) והמלחמה בקוסובו (Allied Force) בשנת 1999; התקיפות בסודאן ובאפגניסטן

בשנת 1998 שבוצעו בתגובה על הפיגועים שביצע אל־קאעדה בשגרירויות בקניה ובטנזניה (Infinite Reach); העימות המתמשך של ישראל בלבנון, ובפרט מבצעי האש האינטנסיביים בשנת 1993 ('דין וחשבון') ובשנת 1996 ('ענבי זעם'); והעימות המתמשך של ישראל בזירה הפלסטינית, שראשיתו באינתיפאדה הראשונה בסוף שנת 1987 והמשכו בגל הטרור באמצע שנות ה־90.

ההתבוננות בעימותים אלו לאחר ההלם הראשוני ממלחמת המפרץ הראשונה אפשרה לזהות גם נקודות תורפה מובהקות באופן הפעלת הכוח הצבאי של ארצות הברית ושל ישראל.

מן המאפיינים הבולטים של עימותי שנות ה־90 היו העדיפות הכמעט מוחלטת שניתנה בהם להפעלת הכוח האווירי (וטילי השייט) וההימנעות מהפעלת כוחות היבשה: במלחמת המפרץ הראשונה קדמה למתקפה היבשית מערכה אווירית שנמשכה 38 יום; במבצעי העונשין בעיראק, בתקיפות בסודאן ובאפגניסטן ובקוסובו הופעלו רק מטוסים וטילי שיוט; וגם בלבנון נתנה ישראל באותו עשור עדיפות הולכת וגוברת להפעלת הכוח האווירי שלה. המבצעים שיקפו את ההתפתחויות המרשימות ביכולות הכוח האווירי, אך גם את החסרונות שנוצרו עקב התפתחויות אלו. אומנם לכוח האווירי יש יתרונות רבים, אולם ההעדפה להפעלתו חשפה גם את מגבלותיו, ובעיקר את ההסתמכות ההולכת וגוברת על חימוש מונחה מדויק ובגינה את התלות במודיעין מדויק ובמידה מסוימת גם במזג האוויר. בעיראק, בקוסובו ובלבנון התברר כי הטכנולוגיה המערבית המודרנית רגישה בראש ובראשונה לנושא המודיעין למטרות. סימנים ראשוניים לכך נראו בכישלון המוחלט באיתור משגרי הטק"ק במערב עיראק במלחמת המפרץ הראשונה. ישראל התמודדה עם קושי דומה בניסיונותיה הכושלים לאתר את משגרי הרקטות של חזבאללה לאורך כל העשור, ובעיקר במבצעי האש ב־1993 וב־1996. ארבע יממות רצופות של תקיפה אווירית בעיראק במבצע Desert Fox הבהירו כי גם הטכנולוגיה המודרנית מתקשה להתמודד עם אויב מנוסה המודע לאפשרות של תקיפה ופועל להסתיר את נכסיו האסטרטגיים. תופעה דומה התבררה גם במבצעי העונשין האחרים בעיראק שבוצעו באותו עשור, וכמובן גם בתקיפות טילי השייט בסודאן ובאפגניסטן. כוחות הצבא שנסוגו מקוסובו לאחר מבצע Allied Force המחישו קושי זה והבהירו כי לאויב הנערך מבעוד מועד לקדם תקיפה אווירית, יש כלים יעילים לצמצם את נזקיה של תקיפה כזו. בריאיון שנתן לאל־חואדאת' נשאל נסראללה כיצד מצמצם חזבאללה את העליונות האווירית של ישראל. נסראללה השיב:

בלוחמת גרילה, מי שאין לו את יכולת ההתגוננות בעימות עם האויב יכול לצמצם מחשיבות חיל האוויר באמצעות הסתרת המטרות והתרחקות מהופעה בגלוי [...] מניעת האויב מזיהוי המטרות, נוסף על התודעה של חזבאללה וזהירותו המתמדת מלספק מטרות מן המוכן לחיל האוויר הישראלי, גורמים לחיל האוויר הזה לא להיות מסוגל לעשות הרבה (נסראללה, 1999).

העימותים שיקפו באופן המובהק ביותר גם נקודות תורפה של ההנהגה המערבית — רגישה מאוד לדעת הקהל ומושפעת ממספר האבדות בקרב הכוחות הלוחמים, ובעיקר מן האבדות בקרב האזרחים (משני הצדדים), ואף מן העלות הכוללת של המבצעים הצבאיים. ממבצעי שנות ה־90 הצטיירה תמונה ברורה שלפיה המלחמה המועדפת על הנהגת המערב ועל אוכלוסייתו היא עדיין מלחמת בזק קצרה המסתיימת בניצחון מכריע ומתנהלת כמעט ללא נפגעים ('מלחמה מושלמת'). כל המבצעים של שנות ה־90 נוהלו מלכתחילה

על פי מדיניות קפדנית שצמצמה את הסיכון לכוח התקיפה. מדיניות זו היא שגרמה להפעלת הכוח האווירי בעיקר בשעות הלילה, להימנעות מתקיפה באזורים רבי סיכון, למתן עדיפות להפעלת חימוש מונחה מדויק המשוגר מחוץ לטווחי האיומים ובעיקר לטיסה מעל לגובה האיומים.

אבל באופן עמוק יותר שיקפו המבצעים פער הולך וגובר בין הדימוי המערבי על סוגיית ההכרעה הצבאית והניצחון במלחמה ובין היכולת לממש את הדימוי הזה בדפוסי הפעלת הכוח שהתעצבו לאורך העשור. אויבי המערב הבינו כי החברה המערבית שבויה בדימוי שלה על האופן שבו מסתיימים מבצעים צבאיים, דימוי שעוצב במידה רבה בדמותם של טקסי הכניעה והניצחון במלחמות העולם ובמלחמות ישראל והערבים, ועל פיו ההכרעה הברורה והחד-משמעית היא האופן שבו יש לסיים מבצעים צבאיים. הייתה לדימוי זה השפעה גדולה על עיצובה של תפיסת הלחימה של דור האויבים החדש ועל תפיסת הניצחון שלהם, ששמה במרכזה את הפער בין הדימוי ובין היכולת המערבית לממשו וניסתה להעמיקו. הרעיון של 'ניצחון באמצעות אי-הפסד' מבוסס על ההנחה כי במאפיינים הנוכחיים של המלחמה יקשה על 'הצד החזק' להשיג את אותה הכרעה ברורה וחד-משמעית, ולכן אם ימשיך 'הצד החלש' להילחם גם אם ייגרמו לו נזקים גדולים, יקשה על מקבלי ההחלטות ועל הציבור במערב לראות בתוצאות המלחמה ניצחון.

את תפיסת הניצחון הזאת תיאר נסראללה בריאיון שנתן לאל-ג'זירה:

הניצחון כאן הוא לא כזה שבו נרצה לכבוש את צפון פלסטין או לשחרר את נהרייה, חיפה וטבריה [...] ניצחון מבחינתנו הוא שההתנגדות תיוותר על כנה, שלא תישבר רוחה, שלבנון לא תוכנע ושתשמור על כבודה [...] כל עוד טילים משוגרים בלבנון ופוגעים בציונים, כל עוד ישנו לוחם אחד שיורה ברובהו, כל עוד יש מי שיטמין מוקש נגד הישראלי – פירוש הדבר כי ההתנגדות עדיין קיימת [...] עצם זה שעמדנו עד היום – זהו הניצחון [...] אנו נלחמים נגד צבא שהביס כמה מצבאות ערב ביחד ובמכה אחת [...] העובדה שנשארו עומדים עד היום היא בחזקת ניצחון, העובדה שספגנו את המכה היא הניצחון והעובדה שהמשכנו במאבק היא הניצחון (נסראללה, 2006).

כך הלכה והתעצבה אצל דור האויבים החדש תפיסת לחימה המבוססת על ההנחה כי לצד העליונות הטכנולוגית של ישראל יכול להיות איזון ושוויון בין שני הצדדים בתחומים אחרים ואפילו חוסר איזון לטובת יריביה של ישראל. הצד החלש טכנולוגית יכול למשל להיות חזק בתחומים כגון גודל השטח והאוכלוסייה, ואף ליהנות מכמה יתרונות טקטיים, כגון היכולת לפעול בחתימה נמוכה, ואסטרטגיים, כגון היעדר מרכזי כובד ויכולת להתעלם מן הדין הבינלאומי. יתרה מזו, הפער בין הצדדים אינו מוגבל רק לעניינים חומריים; הוא יכול להתבטא גם במידת החיוניות של האינטרסים העומדים למבחן, במטרות המלחמה, במידת הנחישות, ביכולת העמידה, בנכונות ליטול סיכונים וברמת הרגישות לאבדות. הצד החלש טכנולוגית גם משוחרר לעיתים מאילוצים מדיניים, המגבילים את הצד החזק.

ואכן מאז שנות ה־90 נמצאים רוב אויביה של ישראל בעיצומו של תהליך אינטנסיבי, ובמסגרתו הם מימשו שלוש הבנות עיקריות שהתחייבו מן המצב החדש שנוצר ביחסי הכוחות הצבאיים:

- הצורך לשפר מהותית את יכולת הספיגה ואת השרידות שלהם כדי לאפשר להם אורך נשימה ולשמר את כוחם הצבאי. צורך זה נולד בעיקר לנוכח הבנתם את היכולות המודיעיניות החדשות, את הקטלניות של החימוש המונחה המדויק, שהלך ותפס מקום מרכזי, ואת השינוי בשדה הקרב שיצר השילוב בין גורמים אלו;
- הצורך לבסס יכולת הרתעה אמينة, בראש ובראשונה כדי למנוע עימות רחב היקף, המנוגד לאינטרסים שלהם וליכולתם. יכולת ההרתעה נועדה גם לגרור את המלחמה, במקרה שההרתעה הבסיסית כשלה, למגרשים הנוחים יותר להם (למשל לחימה בקו המגע ולא בעומק או הרתעת ישראל מלהשתמש בכלי נשק מסוימים) ולקזז חלק מן היתרונות הטכנולוגיים של ישראל;
- הצורך לאמץ אסטרטגיית התשה ולראות בה מפתח לניצחון בשל הרגישות הישראלית למלחמה ממושכת ולאבדות. הנגזרת האופרטיבית של הבנה זו התגבשה לרעיון של 'ניצחון באמצעות אי־הפסד' – עצם ההישרדות בעימות היא המפתח לניצחון בו עקב חוסר היכולת של הצד השני להשיג ניצחון ברור וחד־משמעי ועקב רגישותו לאבדות ולשיבוש שגרת החיים.

בעקבות ההבנות הללו התפתחה בקרב יריביה של ישראל צורת לחימה ייחודית, ואלו דגשיה העיקריים:

- מאמץ לשיפור השרידות של הכוח הלוחם באמצעות מיגון, פיזור והקטנת חתימה, ובעיקר באמצעות פעולה מתוך סביבה עירונית, רווית אזרחים וגורמי תקשורת;
- שימוש בנשק 'תלול מסלול' – פצצות מרגמה, רק"ק וטק"ק – בשל פשטות הפעלתם, מחירם הנמוך, יכולתם לחדור לעומק שטחנו (עד לאחרונה) והקושי לאתר ולתקוף אותם (ההיקפים הגדולים של מרכיבים אלו מסייעים אף הם לשרידות ומגדילים את אורך הנשימה);
- שימוש בנשק, בשיטות פעולה ובאמצעים היכולים להביא לידי מספר גבוה של נפגעים, אזרחים וחייילים (ובד בבד מאמץ לחטוף אזרחים וחייילים בשל הרגישות הישראלית הגבוהה לעניין זה);
- ניהול מאמץ תקשורתי והסברתי לשלילת הלגיטימציה, הפנימית והבינלאומית, לפעולה הצבאית הישראלית ולערעור כושר העמידה של הציבור הישראלי;
- ניסיון לגרור את הלחימה לעימות יבשתי ולמגע צמוד שבו, להשקפתם, מתקזזים מרכיבים רבים של העליונות הצבאית־טכנולוגית המיוחסת לישראל;
- בעקבות הבנתם את מרכזיותו של הכוח האווירי בתפיסת ההפעלה הנוכחית של צה"ל, במלחמה ובין המלחמות – הצטיידות באמצעי הגנה אווירית, באמצעי לוחמה אלקטרונית ובמערכות מיגון כדי להתמודד עם העליונות האווירית של ישראל.

את אחת הגרסאות של ההתפתחות הזאת תיאר נסראללה (2008) במילים אלה: "זוהי אסכולת לחימה חדשה שאין דומה לה, כזו הנמצאת בין צבא סדיר למלחמת גרילה". ואכן מדובר בהתפתחות תפיסתית מרשימה, שאתגרה את תפיסת ההפעלה של צה"ל כולו ושל חיל האוויר.